

Registro Nr. 2696

LIETUVOS VALSTYBĖS ISTORIJOS ARCHYVAS

FONDAS NR. 12 (SA)

RADVILŲ AUKŠČIAUSIOJI KOMISIJA

РАДЗИВИЛОВСКАЯ ВЫСШАЯ КОМИССИЯ

**KOMISIJOS TVIRTINAMŲJŲ AKTŲ IR DEKRETŲ KNYGOS; EINAMŲJŲ REIKALŲ
IR DEKRETŲ PROTOKOLŲ; ORDINARINIŲ BYLŲ REJESTRŲ APYRAŠAS NR. 1**

CHRONOLOGINĖS RIBOS: 1768-1783 m.

LIETUVOS VALSTYBĖS ISTORIJOS ARCHYVAS
PAŽYMA APIE RADVILŲ AUKŠČIAUSIOSIOS KOMISIJOS FONDAŲ NR. 12 (SA)

2020-12-16 Nr. A7-53

Vilnius

I. INFORMACIJA APIE FONDO SUDARYTOJĄ

Abiejų Tautų Respublikos (toliau - ATR) istorijoje buvo atvejų, kai teismines funkcijas vykdė administracinės įstaigos. Tokia įstaiga buvo 1768 m. ATR seimo įkurta speciali komisija, turėjusi spręsti kunigaikščių Karolio ir Jeronimo Radvilų bylas su kreditoriais, dvarų laikytojais ir administratoriais.¹ Kadangi komisijos veikla yra betarpiškai susijusi su viena iš įtakingiausių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) didikų gimine – kunigaikščiais Radvilomis, yra būtina apžvelgti pagrindinio šios komisijos tiriamų bylų „figūrant“ - kunigaikščio Karolio Radvilos asmenybę.

Karolis Stanislovas Radvila, iš amžininkų gavęs pravardę *Mielasis Pone* (lenkų k. *Panie Kochanku*) dėl nuolat vartoto šio kreipinio, gimė 1734 m. vasario 27 d. Nesvyžiuje, esančiame dabartinės Baltarusijos teritorijoje. Karolio tėvas - Mykolas Kazimieras Radvila Žuvelė priklausė kunigaikščių Radvilų giminės Nesvyžiaus šakai, o motina buvo garsi lenkų rašytoja kunigaikštytė Pranciška Uršulė Višnioveckė. Mykolas Kazimieras Radvila buvo vienas iš įtakingiausių ir turtingiausių LDK magnatų, valdęs Nesvyžiaus (Baltarusija) ir Olykos (Vakarų Ukraina) **ordinacijas** - didžiules nedalomas žemės valdas su tūkstančiais hektarų dirbamos žemės, dešimtimis miestelių, šimtais kaimų bei tūkstančiais valstiečių.² Pajamos gaunamos iš šitų ordinacijų prilygo metinėms įplaukoms į LDK išdą.

Karolio Radvilos vaikystė praėjo Nesvyžiaus pilyje, turinčioje puošnius rūmus su turtinga biblioteka, kurioje buvo sukaupta gausi retų ir vertingų knygų bei rankraščių kolekcija. Nuo jaunų dienų vietoj galimybės mokytis, Karolis mieliau rinkosi medžioklę ir pramogas. Kadangi, jis ir jo brolis dvynys Jonušas buvo vieninteliai Mykolo Kazimiero Radvilos Žuvelės palikuonys, dėl to tėvai juos nuo mažens lepinė ir nuolaidžiavo jų silpnybėms. Kaip rašė vienas iš mažamečio kunigaikščio dvariškių:“ kai Karolis norėjo - jis mokėsi, kai nenorėjo - nesimokė“.³

Tris metus Karolis lankė Nesvyžiaus jėzuitų kolegiją, tačiau, sulaukęs penkiolikos metų beveik nemokėjo skaityti. Tik tuomet vienas iš jaunojo Radvilos mokytojų pabandė ypatingu būdu

¹ STANKEVIČ, Adam; *Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo veikla XVIII a. II pusėje: bajoriškosios teisės raiška*//Daktaro disertacija – Vilnius, 2013 p. 68.

² MICHALSKI, Jerzy; *Karol Stanisław Radziwiłł zwany Panie Kochanku herbu Trąby*//Polski Słownik Biograficzny. T. 30. – Wrocław, 1987. -p. 248-262.

³ MICHALSKI, Jerzy; *Karol Stanisław Radziwiłł zwany Panie Kochanku herbu Trąby*//Polski Słownik Biograficzny. T. 30. – Wrocław, 1987. -p. 248-262.

jį išmokyti skirti raides. Žinodamas jaunuolio aistrą medžioklei jis rašydavo raides ant lentelių, o po to šis šaudydavo į jam nurodytą raidę iš muškietos.

1750 m. mirus jo broliui Jonušiui, Karolis tapo vieninteliu milžininkų Nesvyžiaus Radvilų turtų paveldėtoju. Jis buvo menkai išsilavinęs, tačiau puoselėjo didžiules politines ambicijas. Tėvo protekcijos dėka 1752 m. ATR seime Karolis buvo išrinktas LDK didžiuoju kardininku, 1754 m. gavo patentą generolo majoro laipsniui, o 1755 m. tapo Lietuvos Vyriausiojo tribunolo maršalka.

Greitą Karolio Radvilos politinę karjerą lydėjo nesėkmės asmeniniame gyvenime. Tėvo įkalbėtas jis 1753 m. vedė Mariją Karoliną Liubomirską - Lenkijos etmono Jono Klemenso Branickio dukterėčią ir jo globotinę. Vedybinis gyvenimas jaunavedžiams nesusiklostė, sutuoktiniai beveik iš kart pradėjo gyvent atskirai, o skyrybų procesas užtruko keturis metus, kol 1760 m. gavus popiežiaus leidimą, sutuoktiniai išsiskyrė. Kaip kompensaciją už kraitį ir alimentus Karolis Radvila savo buvusiai žmonai sumokėjo 228000 lenkiškų auksinų.

Vedęs Karolis atsikratė tėvo kontrolės ir persikėlė į atskirą rezidenciją. Ten jis rengė prašmatnias puotas, pokylius, medžiokles ir visokias vulgarias linksmybes ir lėbavimus, kuriose dalyvaudavo minios svečių. Dosnus ir svetingas kunigaikštis „Mielasis Pone“ turėjo daug šalininkų ir gerbėjų. Ypač jis buvo populiarus smulkiosios ir vidutiniosios bajorijos tarpe. Palaidas gyvenimo būdas pastoviai reikalavo didžiulių grynųjų pinigų injekcijų, todėl kunigaikštis vis giliau klimpo į skolas. Politiniai oponentai už akių jį vadino girtuokliu ir ribotų protinių gebėjimų asmeniu, kuris tokiu palaidu elgesiu kompromitavo save ir valdžios pareigūnų garbę.

1762 m. po tėvo mirties, Karolis Radvila tiesiogiai perėmė Nesvyžiaus ordinacijos valdymą, o jo nepilnametis brolis Jeronimas tapo jo globotiniu. Kunigaikštis toliau sėkmingai tęsė savo politinę karjerą. 1759 m. jis buvo paskirtas LDK kariuomenės generolu leitenantu, o 1762 m. kyšių ir politinių susitarimų dėka jis iš ATR pirmojo ministro Henriko Briulio išrūpino Vilniaus vaivados pareigas.

1763 m. mirus karaliui Augustui III Saksui gana palanki Karoliui Radvilai politinė konjunktūra pasikeitė iš esmės. Seime užvirė arši politinė kova tarp Rusijos remiamos įtakingos kunigaikščių Čartoriskių *Familijos* partijos bei kunigaikščių Potockių ir kitų stambių magnatų (tame tarpe ir Karolio Radvilos) „respublikoniškos“ grupuotės, palankios Prūsijai. Laimėjus *Familijos* partijai ir ATR valdovu išrinkus Rusijos imperatorienės Jekaterinos II favoritą Stanislovą Augustą Poniatovskį, ginkluota jėga jiems bandęs pasipriešinti Radvila pateko į didelę nemalonę, todėl turėjo skubiai trauktis į Turkiją, o po to į Austriją.⁴

1764 m. rugpjūčio 16 d. kunigaikščių Čartoriskių organizuotos Lietuvos konfederacijos dekretu „už akiplėšiškus ir bedievius nusikalstamus veiksmus“, Karolis Radvila buvo nušalintas

⁴ MICHALSKI, Jerzy; *Od wrogości do przyjaźni: Czartoryscy wobec Karola Radziwiłła., Panie Kochanku* // Miscellanea Historico-Archivistica. T. XI – Warszawa, 2000, p. 145-158.

nuo Vilniaus vaivados pareigų, o jo valdoms uždėtas sekvestras (areštas).⁵ Kunigaikštį buvo įsakyta suimti ir įkalinti Slucko tvirtovėje, skiriant jo metiniam išlaikymui 40000 auksinų.⁶ Radvilos privati kariuomenė – milicija turėjo būti išformuota, jos artilerija konfiskuota, o kunigaikščio dvariškiai, vykde kriminalinius nusikaltimus, griežtai nubausti.

Visiems Lietuvoje areštuotiems Radvilos dvarams, palivarkams ir kt. turtui valdyti buvo paskirti kuratoriai. Tai buvo aktyviausi *Familijos* partijos nariai: Lietuvos pakancleris Antanas Pšezdzieckis, Lietuvos kancleris Mykolas Čartoriskis, Vilniaus vyskupas Ignas Masalskis, Lietuvos didysis etmonas ir Vilniaus kaštelionas Mykolas Masalskis, o taip pat Klecko ordinatas Juozapas Radvila.⁷ Jiems taip pat buvo pavesta Karolio Radvilos brolio - Jeronimo ir jo seserų globa. Paskirti pareigūnai turėjo atlikti Radvilos dvarų liustraciją – tai yra patikrinti ir surašyti visą jų turtą, o iš valdų gautas pajamas naudoti savo ir kitų Čartoriskių partijos šalininkų reikmėms.⁸ Į pagalbą kuratoriams buvo paskirti 9 komisoriai, kurie turėjo jiems padėti inventorizuoti dvarų turtą. Patekusios į kuratorių kontrolę Karolio Radvilos valdos tapo teisėtų ir neteisėtų pretenzijų objektais. Kunigaikščio finansinei padėčiai iškilo rimtas pavojus.

Emigracijoje Radvila aktyviai siekė amnestijos suteikimo ir sugrįžimo į tėvynę. Jam buvo leista grįžti tik su sąlyga, kad jis sumokės visas skolas ir savanoriškai atsisakys Vilniaus vaivados posto. Atmetęs šiuos reikalavimus kunigaikštis netrukus užmezgė ryšius su Rusijos pareigūnais. Savo laiškuose rusų pasiuntiniui Varšuvoje kunigaikščiui Nikolajui Repninui ir užsienio reikalų kolegijos vadovui kunigaikščiui Nikitai Paninui Radvila rašė, esą, “jis su džiaugsmu grįžęs į prorusišką politikos vagą“, reiškė paklusnumą ir ištikimybę rusų imperatorienei Jekaterinai II, prašė „atiduoti savo likimą į Jos Didenybės maloningasias rankas“.⁹ Už malonę ir 1764 m. Lietuvos konfederacijos dekreto panaikinimą kunigaikštis pažadėjo vykdyti rusų politikų reikalavimus, ypač jiems aktualiais ATR disidentų (stačiatikių) lygių teisių suteikimo ir pabėgusių iš Rusijos baudžiauninkų gražinimo klausimais, kuriuos buvę valdžioje Čartoriskiai delsė vykdyti.

1767 m. vasario 28 d. Karolis Radvila pasirašė padiktuotą visiškos ištikimybės ir paklusnumo Rusijos valdovei ir jos politikai deklaraciją. Jis sutiko laikyti savo palydoje specialiai įgaliotą rusų karininką, kuris perdavinėtų jam Peterburgo dvaro nurodymus.

Gražinusi Radvilą į ATR politinį gyvenimą imperatorienė Jekaterina II tikėjosi jį panaudoti kaip svertą įbauginti karalių Stanislovą Augustą ir Čartoriskių „Familiją“ bei priversti juos būti Rusijos interesų atžvilgiu labiau sukalbamais. 1767 m. birželio 3 d. Karolis Radvila iš Drezdeno

⁵ *Volumina Legum* – Petersburg, 1860, T. VII. p. 57.

⁶ MICHALSKI, Jerzy; *Karol Stanisław Radziwiłł zwany Panie Kochanku herbu Trąby*//Polski Słownik Biograficzny. T. 30. – Wrocław, 1987. -p. 248-262.

⁷ MATUSZEWICZ, Marcin; *Diariusz życia mego*, T. 2, 1758-1764, oprac. B. Królikowski – Warszawa, 1986, p. 567.

⁸ KRIEGSEISEN, Wojciech; *Dobra słuckie wojewody wileńskiego Karola Stanisława Radziwiłła „Panie Kochanku” w 1767 r.*// *Miscellanea Historico-Archivistica*. T. XI – Warszawa, 2000, p. 133-143.

⁹ MICHALSKI, Jerzy; *Karol Stanisław Radziwiłł zwany Panie Kochanku herbu Trąby*//Polski Słownik Biograficzny. T. 30. – Wrocław, 1987. -p. 248-262.

lydimas rusų karinio konvojaus atvyko Vilnių, kur jį su ovacijomis sutiko minios žmonių. Jis iš karto prisijungė prie birželio 2 d. čia paskelbtos LDK generalinės konfederacijos, kurią organizavo Stanislovas Bžostovskis. 1767 m. birželio 23 d. Karolis Radvila buvo išrinktas Radomo konfederacijos maršalka. Abi minėtos konfederacijos buvo Lenkijos ir LDK magnatų ir bajorų ginkluotais politiniais susivienijimais skirtais kovoti už „senas bajorų teises“ ir prieš karaliaus Stanislovo Augusto mėginimus sustiprinti savo valdžią.

1767 m. birželio 5 d. LDK Generalinės konfederacijos dekretu nuo Karolio Radvilos dvarų buvo nuimtas sekvestras (areštas), tačiau jis pilnai neatgavo jų kontrolės. Kunigaikščio skolų kreditoriams bei nepalankiomis sąlygomis įkeistų dvarų klausimus turėjo spręsti 1767 m. rudenį Varšuvoje numatytas įvykti ekstraordinarinis (neeilinis) ATR seimas.

Karolis Radvila, trumpam apsilankęs Nesvyžiuje, nurodė Nesvyžiaus, Slucko ir Kopyliaus ordinatų dvarų administracijoms paruošti dokumentus būtinus finansinėms ataskaitoms ir pradėti jų liustraciją. Savo generaliniu revidentu – tai yra pareigūnu, atliekančiu finansinę dvaro ūkių reviziją kunigaikštis skyrė vokiečių Karolį Donatą, kuris iki tol buvo komisoriu atsakingu už miško plukdymą į Karaliaučių ir Rygą.

1767 m. liepos 13 d. Vilniuje Donatas gavo kunigaikščio instrukciją, apibrėžiančią jo atliekamos revizijos tvarką bei universalą, patvirtinantį jo kaip revidento įgaliojimus. Pagal instrukciją jam buvo nurodyta vizituoti visas Radvilos valdas LDK ir surašyti bei įvertinti visą žalą ir nuostolius, padarytus Čartoriskių *Familijos* kuratorių valdymo metu. Taip pat buvo įsakyta, tikrinti dvarų kasas bei rinkti grynuosius pinigus kunigaikščio milicijai.

Aplankęs Slucko ordinato dvarus, 1767 m. rugsėjo 25 d. Donatas pateikė Radvilai savo ataskaitą. Joje jis nurodė, kad ordinato dvarų ir palivarkų finansinė padėtis yra apverktina, dvarų kasose beveik nėra grynujų pinigų, o kaip papildomą pajamų šaltinį pasiūlė padidinti miško, šerių ir kanapių eksportą į Karaliaučių ir Rygą. Kunigaikščio 1764-1766 m. patirtus nuostolius Donatas įvertino ir padalino į tris dalis: dėl konfederacijos veiklos – 2300000, dėl kuratorių valdymo – 1300000, dvarų nuomininkų skolos – 1400000 auksinų.

Nepaisant to, kad Radvila klusniai vykdė gaunamus nurodymus, Rusijos diplomatai juo iki galo nepasitikėjo. N. Repnino ir N. Panino laiškuose jis apibūdinamas vaizdžiais epitetais - meška, balvonas, lėlė. Jie manė, kad kunigaikštis neturi asmeninės nuomonės ir savo aplinkos yra vedžiojamas už pavadėlio.

Pasiuntinys N. Repninas organizavo Radvilos ir jo pagrindinio politinio oponento - kanclerio Mykolo Čartoriskio susitikimą ir surežisavo jų „viešą susitaikymą“. Kaip atlygį - „už tarnystę viešam reikalui“, Karoliui Radvilai ir jo nepilnamečiam broliui Jeronimui iš ATR išdoto nutarta išmokėti 7346000 auksinų kompensaciją, mokant dalimis kasmet po 900000 auksinų.

Realiai kunigaikščiui buvo sumokėta tik 600000 auksinų suma.¹⁰ Nepatenkintas Radvila nutarė slaptai užmezgti ryšius su politine grupuote, rengusia konfederaciją prieš Rusijos veiksmus.

1767 m spalio 5 d. Varšuvoje prasidėjo ekstraordinarinis seimas, kuris truko iki 1768 m. kovo 5 d. Karolis Radvila buvo išrinktas jo maršalka. N. Panino pavedimu buvo priimtas įstatymas „dėl aukščiausiųjų teismų (*ultimae instantiae*) byloms tarp kunigaikščių Karolio ir jo nepilnamečio brolio Jeronimo Radvilų bei įvairių Karūnos (Lenkijos) ir LDK piliečių tirti įsteigimo”.¹¹ Čia sudarytos dvi teisminės komisijos: Karūnos ir LDK, kurios teisėjai-komisoriai turėjo spręsti Radvilų bylas su kreditoriais, dvarų laikytojais bei administratoriais dėl skolų, įkeistų dvarų valdymo ir jų teisinio statuso bei kitų finansinių pretenzijų. Šioms komisijoms buvo nurodyta perduoti visas bylas iki tol vestas kituose teismuose. Jos turėjo pradėti savo veiklą praėjus 12 savaičių nuo seimo pabaigos. Pusę iš 20 komisijos teisėjų sudarė Karolio Radvilos įgalioti pareigūnai, kita pusė atstovavo kuratorių ir kreditorių interesus.¹²

Oficialiai LDK komisija buvo vadinama Aukščiausiuoju teismu (*ultimae instantiae*), tačiau vėliau ją imta vadinti **Radvilų Aukščiausiaja komisija**. Jai vadovavo prezidentas (pirmininkas) Smolensko vyskupas Gabrielius Vodzinskis ir vice-prezidentas (pavaduotojas) Trakų vėliavininkas Steponas Riomeris. Komisijoje Radvilos įgaliotais komisoriais buvo Oršos paseniūnis Holovčicas, Ašmenos kardininkas Soroka, Dusmenų seniūnas Kozielas, pulkininkas Paškovskis ir kt. Kreditorių interesus ginti buvo išrinkti: LDK instigatorius Chmara, Upytės pakamaris Leparskis, Volkovysko pakamaris Bychovcas, žemaičių vėliavininkas Gelgaudas, Lydos vėliavininkas Narbutas ir kt.

1768 m. vasario 28 d. buvo sudaryta Baro konfederacija. Jos tikslas buvo kovoti su Radomo konfederacija, prieš Rusijos įtaką ATR, jos statytinį karalių Stanislovą Augustą Poniatovskį ir Čartoriskių „Familiją“. Karolis Radvila su Baro konfederatais užmezgė slaptus ryšius. Dėl prasidėjusių kovos veiksmų tarp konfederatų ir rusų kariuomenės Karūnos Radvilų Aukščiausioji komisija, turėjusi susirinkti Lvove, negalėjo pradėti veikti.

1768 m. birželio 5 d. Vilniuje įvyko pirmasis LDK Radvilų Aukščiausiosios komisijos posėdis.¹³ Viešai prisiekę į komisijos posėdį susirinko penki pareigūnai: prezidentas ir dvi poros komisorių, atstovavusių abi teismo proceso puses. Pirmame posėdyje dalyvavo Smolensko vyskupas Gabrielius Vodzinskis, komisoriai: Aleksandras Jonas Holovčicas, Ignas Korsakas, Juozapas Kačanovskis ir Juozapas Dovnarovičius.¹⁴ Komisijos sudarytus dokumentus tvarkė pakviesti Lietuvos Vyriausiojo tribunolo raštininkas ir regentas, kurie privalėjo ne vėliau kaip po 6

¹⁰ KRIEGSEISEN, Wojciech; *Dobra słuckie wojewody wileńskiego Karola Stanisława Radziwiłła „Panie Kochanku” w 1767 r.*// Miscellanea Historico-Archivistica. T. XI – Warszawa, 2000, p. 136.

¹¹ *Volumina Legum* – Petersburg, 1860, T. VII. p. 343-346.

¹² MICHALSKI, Jerzy; *Od wrogości do przyjaźni: Czartoryscy wobec Karola Radziwiłła, „Panie Kochanku”*// Miscellanea Historico-Archivistica. T. XI – Warszawa, 2000, p. 148-149.

¹³ MICHALSKI, Jerzy; *Od wrogości do przyjaźni: Czartoryscy wobec Karola Radziwiłła, „Panie Kochanku”*// Miscellanea Historico-Archivistica. T. XI – Warszawa, 2000, p.149.

¹⁴ LVIA. F. 12 (SA) Ap. 1, B. 5826, l. 1.

mėnesių juos įrašyti į Vilniaus žemės teismo tvirtinamųjų aktų knygas.¹⁵ Kadangi dauguma išrinktų komisorių buvo Karolio Radvilos statytiniai, todėl iš pradžių ši teismą dalis bajorijos boikotavo.

Komisija ištyrusi tik nedidelę dalį bylų 1768 m. liepos 5 d. paskelbė petrauką iki 1769 m. birželio 1 d. Daugelis Radvilos kreditorių ir Čartoriskių partijos veikėjų buvo nepatenkinti komisijos veikla ir skundė ją Peterburgui. Tuo metu N. Repninas Radvilų Aukščiausiąją komisiją naudojo kaip svertą verčiantį jam paklusti abi oponuojančias puses.

1768 m. vasarą po intensyvių kontaktų su Baro konfederatais, Karolis Radvila atvirai perėjo į jų pusę. Jo milicija susirėmė su rusų kariuomenės daliniais, kurie netrukus užėmė Nesvyžių ir Slucką. Staigus kunigaikščio politinės krypties pakeitimas atsiliepė ir Radvilų Aukščiausiosios komisijos darbui, kurią nurodyta atnaujinti tik 1769 m. rudenį, o netrukus jos veikla visiškai sustabdyta. Kunigaikštis, baimindamasis persekiojimo, skubiai išvyko į užsienį.

Emigracijoje Radvila praleido beveik 10 metų, aktyviai ieškodamas sąjungininkų kovoje su Rusija ir Čartoriskiais. Kunigaikštį pastoviai slėgė milžiniškos skolos. Kad gražinti skolas, jam tekdavo vėl imti kreditus. Jo vekselius (skolaraščius) turėjo daugelis Vakarų Europos bankininkų, pirklių ir didikų. Miuncheno bankininkui Pilgramui Radvila įkeitė savo šeimos papuošalų kolekciją. Nepaisant sudėtingos finansinės pasdėties kunigaikštis ir toliau nerūpestingai leido didžiules sumas įvairioms pramogoms. Tolygiai mažėjo ir jo valdomų žemių dydis, nes 1773 m. po pirmojo ATR padalijimo Rusijos teritorijoje atsidūrė Sebežo ir Nevelio grafystės, kurias jam nepavyko susigražinti ar gauti jų vertę atitinkančią kompensaciją. Todėl Radvila buvo priverstas vėl siekti Peterburgo malonės. 1778 m. kovo mėn. paskelbus Baro konfederacijos dalyviams amnestiją kunigaikštis sugrįžo į tėvynę.

1776 m. ATR seimas priėmė įstatymą, nurodantį atnaujinti „*Ultimae instantiae*“ teismų arba kitaip tariant, Radvilų Aukščiausiosios komisijos veiklą.¹⁶ Vėl buvo sudarytos dvi komisijos: Karūnos ir LDK. LDK komisija turėjo pradėti veiklą 1777 m. gegužės 1 d, o jos posėdžių vieta tapo Naugardukas. Naugardukas tikėtina pasirinktas todėl, kad buvo arčiau baltarusiškų Radvilų dvarų. Komisijos prezidentu buvo išrinktas Vitebsko kaštelionas Juozapas Prozoras, vice-prezidentu – Bresto kaštelionas Juozapas Bystras, kurie vadovavo 36 paskirtų komisorių kolegijai.¹⁷ Įstatyme, kuriame buvo išvardinti komisoriai, nebuvo nurodyta kokia proceso pusę jie atstovauja ar Radvilų ar jų kreditorių. Seimas nusprendė, kad visi anksčiau priimti sprendimai Radvilų bylose su kreditoriais ar kuratoriais yra atšaukiami, o ieškiniai iš naujo svarstomi.

1777 m. rugpjūčio 12 d. Naugarduke pradėjo veikti naujos sudėties LDK Radvilų Aukščiausioji komisija. Jos darbas netrukus sustojo, nes Radvilos įgalioti amenys ėmė reikalauti

¹⁵ *Volumina Legum* – Petersburg, 1860, T. VII. p. 345.

¹⁶ STANKEVIČ, Adam; *Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo veikla XVIII a. II pusėje: bajoriškiosios teisės raiška.*//Daktaro disertacija – Vilnius, 2013 p. 68.

¹⁷ *Volumina Legum* – Petersburg, 1860, T. VIII. p. 569-571.

1768 m. dar senos komisijos priimtų palankių kunigaikščiui sprendimų vykdymo. Šį ginčą sprendė ATR Nuolatinė Taryba, kuri 1778 m. balandžio 28 d. rezoliucija atmetė Karolio Radvilos apeliaciją.¹⁸ Radvilų Aukščiausioji komisija su pertvarkomis veikė iki 1783 m. rudens. Jos darbas vyko vangiai išspręsta nedaug bylų, nes proceso dalyviai įvairiai būdais vilkino komisijos darbą: vengė atvykti į teismo posėdžius, pateikti reikalingus dokumentus ir finansines atskaitas, duoti liudininkų parodymus ir t.t. Abi teismo ginčo pusės nepasitikėjo komisijos sprendimais ir dažnai juos kaltino šališkumu.

Siekiant paspartinti procesą dalį Radvilų bylų su kreditoriais buvo perduota spręsti kitoms teismo įstaigoms. Taip kompromisiniame teisme taikos sutartimi buvo sureguliuoti Karolio Radvilos finansiniai ginčai su olandų bankininku Saturgusu, kuriam kunigaikštis buvo įkeitęs Nesvyžių, Slucką, Zabludovą ir savo rūmus Varšuvoje. Taip pat taikos sutartimis pasibaigė kitos kunigaikščio bylos: 1778 m. su Vilniaus vyskupu Ignu Masalskiu, 1779 m. su Grabovskiais, ilgą laiką valdžiusiais Myrą, o 1780 m. su Lietuvos didžiuoju etmonu Mykolu Oginskiu bei Adomu Čartoriskiu. 1789 m. Karolis Radvila išsiskyrė su antrąja žmona Terese Karolina Ževuska, kuriai turėjo sumokėti 150000 auksinų kompensacijos už gautą kraitį.

Su Karolio Radvilos asmeniu yra išlikę daug anekdotiškų istorijų. Sulaukęs priekaišto, kad įpratęs gyventi kaip karalius, į tai kunigaikštis „Mielasis Pone“ atsakė, „kad jis gyvena kaip Radvila - radviliškai, o karalius tegu gyvena, kaip jam patinka.“ Arba vienos puotos, vykusios vidurvasarį metu, Radvila įtikinėjo savo svečius, kad rytoj snigs. Niekas netikėjo tokiomis kalbomis, tačiau jau kitą rytą kunigaikštis važinėjo rogėmis, supylęs ant kelio kalnus druskos, kuri buvo be galo brangi to meto prekė.¹⁹ Gyvenimo pabaigoje kunigaikščio skolos sudarė 50 milijonų auksinų sumą.²⁰

1790 m. Karolis Radvila mirė, nepalikęs palikuonių. Jo turtą paveldėję giminaičiai: Motiejus, Mykolas Jeronimas ir Dominykas Jeronimas Radvilos perėmė ir Karolio skolas bei teismo ieškinius su jo kreditoriais. Šios bylos iki pat XIX a. buvo nagrinėjamos įvairiuose teismuose ir specialiai steigtose komisijose.

1767-1783 m. su pertraukomis veikusios Radvilų Aukščiausiosios komisijos bylos buvo pervežtos į Vilnių ir perduotos saugojimui į LDK Vyriausiojo tribunolo archyvą. Archyvas tuo metu buvo įsikūręs Vilniaus žemės teismo raštinės patalpose. Jį sudarė 2070 knygų, kurių didelė dalis buvo blogos būklės.²¹ Be tribunolo ir Radvilų Aukščiausiosios komisijos dokumentų, jam taip pat priklausė Dvasinio tribunolo, Targovicos konfederacijos, LDK karo komisijos, Dvaro asesorių teismo ir kitų centrinės valdžios įstaigų bylos.

¹⁸ MICHALSKI, Jerzy; *Karol Stanisław Radziwiłł zwany Panie Kochanku herbu Trąby*//Polski Słownik Biograficzny. T. 30. – Wrocław, 1987. -p. 248-262.

¹⁹ MATUSZEWICZ, Marcin; *Diariusz życia mego*, T. 2, 1758-1764, oprac. B. Królikowski – Warszawa, 1986,

²⁰ MICHALSKI, Jerzy; *Karol Stanisław Radziwiłł zwany Panie Kochanku herbu Trąby*//Polski Słownik Biograficzny. T. 30. – Wrocław, 1987. -p. 248-262.

²¹MIENICKI, Ryszard; *Archiwum Akt Dawnych w Wilnie* – Warszawa, 1923. p. 2.

1823 m. Vilniaus žemės teismo regento Jono Zienkovičiaus sudarytame Vyriausiojo tribunolo archyve saugomų bylų registre yra minimos 6 Radvilų komisijos knygos.²² 1842 m. prie Vilniaus gubernijos valdybos statistikos komiteto buvo sudaryta laikina keturių narių komisija, kurios užduotis buvo per vienerius metus peržiūrėti tribunolo archyve saugomas knygas, atrinkti ir perrašyti vertingiausias moksliniu požiūriu dokumentus bei paruošti juos spaudai. 1843 m. Vilniuje buvo išleista šios komisijos parengta knyga, kurios įvade taip pat minimos 6 Radvilų komisijos knygos.²³

II. DOKUMENTŲ SUTVARKYMAS

Bendrosios žinios apie fondo dokumentus

1852 m. balanžio 2 d. Rusijos imperatorius Nikolajus I paskelbė įsaką „dėl vakarinių gubernijų centrinių senųjų aktų archyvų Kijeve, Vitebske ir Vilniuje įsteigimo.“²⁴ Remiantis šiuo įsaku buvo įsteigtas Vilniaus centrinis senųjų aktų archyvas, kuriame turėjo būti sukaupti visi LDK veikusių įstaigų ir institucijų aktai, surašyti iki 1799 m. Šio archyvo direktoriumi buvo paskirtas Nikita Gorbačevskis. Archyvo išlaidoms iš valstybės išdo buvo skirta 2300 rublių, o jo veiklą kontroliavo Rusijos imperijos liaudies švietimo ministerija.

Vilniaus civilinio teismo rūmai, kurio žinioje buvo Vyriausiojo tribunolo archyvas nuo 1852 m. rugpjūčio mėn. iki 1859 m. balandžio mėn. perdavė Vilniaus centriniam senųjų aktų archyvui 6662 bylas ir 74 originalias privilegijas.²⁵ Tame tarpe buvo perduotos ir 6 Radvilų komisijos knygos.²⁶ Visos bylos buvo gautos įrištos su numeruotais lapais, tačiau nesuvarstytos virvele ir be antspaudų.

1872 m. buvo išleistas N. Gorbačevskio sudarytas spausdintinis Vilniaus senųjų aktų archyvo bylų inventorinis apyrašas, pavadintas Katalogu, kuriame buvo įrašytos 18243 bylos. Radvilų Aukščiausiosios komisijos bylos (6 vienetai) N. Gorbačevskio kataloge sudarė atskirą grupę (Gor. Nr. 5864-5869).²⁷ Pagal dokumentų pobūdį visos bylos buvo pavadintos aktų knygomis. Ankstyviausias dokumentas buvo 1768 m., vėlyviausias – 1778 m. Kiekvienai bylai kataloge suteiktas inventorinis numeris, nustatytos chronologinės ribos, nurodytas lapų kiekis.

²²MIENICKI, Ryszard; *Archiwum Akt Dawnych w Wilnie* – Warszawa, 1923. p. 11.

²³*Собрание древних грамот и актов городов Вильны, Ковна, Трок, православных монастырей, церквей и по разным предметам* – Вильна, 1843, ч. 1-2.

²⁴*Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе.* Том XXVII.–Санкт-Петербург; 1853. с. 228-230.

²⁵MIENICKI, Ryszard; *Archiwum Akt Dawnych w Wilnie* – Warszawa, 1923. p. 45.

²⁶LVIA. F. 594 Ap. 1. B. 654 l. 53, 128.

²⁷ГОРБАЧЕВСКИЙ, Никита; *Каталог древним актовым книгам губерний Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской*– Вильна; 1872, p. 195.

1906 m. išleistas dalinai pertvarkytas Ivano Sprogio senųjų aktų archyvo katalogas buvo informatyvesnis. I. Sprogio kataloge Radvilų Aukščiausiosios komisijos bylos taip pat sudarė atskirą grupę (Spr. Nr. 5826-5831).²⁸ Komisijos bylų kiekis I. Sprogio kataloge išliko toks pats koks buvo N. Gorbačevskio kataloge – tai yra 6 bylos. Kiekvienai bylai rusų kalba buvo sudaryta trumpa antraštė. I. Sprogis tiksliau suskirstė bylas pagal dokumentų pobūdį: į tvirtinamųjų aktų ir dekretų knygą; einamųjų reikalų ir dekretų protokolus; bei ordinarinių bylų rejestrus. Kiekviena byla gavo naują inventorinį numerį, tiksliau apibrėžtos jos chronologinės ribos ir nurodytas lapų kiekis. I. Sprogio ir N. Gorbačevskio senųjų aktų katalogais, nepaisant jų neišbaigtumo, plačiai naudojami iki šių dienų.

XX a. vykę pasauliniai karai ir okupacijos skaudžiai atsiliepė Vilniaus centriniam senųjų aktų archyvui. Jis ne kartą buvo išvežtas į užsienį ir vėl gražintas į Lietuvą. Nemažai bylų dingo arba atsidūrė kitų šalių archyvuose. Po antro pasaulinio karo Vilniaus centrinio senųjų aktų archyvo bylos perėjo LTSR centrinio valstybinio archyvo žinion. 1946 m., siekiant įvesti tikslią Lietuvos archyvuose saugomų fondų apskaitą ir kontrolę, Vyriausioji archyvų valdyba prie TSRS vidaus reikalų ministerijos išleido potvarkį, kuriuo LTSR archyvų valdybai nurodoma užregistruoti visus tuo metu buvusias archyvų fondus, suteikiant jiems numerius. Vykdam šį potvarkį, 1948-1951 m. fondui „Radvilų Aukščiausioji komisija“ buvo suteiktas Nr. 12 (SA).

1957 m. sausio 1 d. Vilniuje buvo įsteigtas LTSR centrinis valstybinis istorijos archyvas, kuriam iš LTSR centrinio valstybinio archyvo buvo perduoti Senieji aktai, tame tarpe ir fondas Nr. 12 (SA) „Radvilų Aukščiausioji komisija“. Fondą Nr. 12 (SA) sudarė vienas apyrašas. I. Sprogio spausdintinis Senųjų aktų katalogas buvo naudojamas kaip apyrašas Nr. 1.

1983 m. Lietuvos centriniam valstybiniam istorijos archyve atlikus Radvilų Aukščiausiosios komisijos fondo Nr. 12 (SA) bylų kiekio ir fizinės būklės patikrinimą, nustatyta, kad pagal I. Sprogio katalogą, kuris buvo naudojamas kaip apskaitos dokumentas, bylų grupėje Nr. 5826-5831 (6 apskaitos vienetai) faktiškai yra 6 bylos. Patikrinimas patvirtino faktinį šiam fondui priklausančių bylų kiekį.

2020 m. naujai sudarius Radvilų Aukščiausiosios komisijos fondo Nr. 12 (SA) apyrašą Nr. 1, jame faktiškai yra 6 apskaitos vienetai.

Iš viso fonde Nr. 12 (SA) „Radvilų Aukščiausioji komisija“ yra 6 apskaitos vienetai, kurių chronologinės ribos apima 1768-1783 m.

²⁸ *Опись документов Виленского центрального архива древних актовых книг*/ сост. И.Спрогис – Вильна, 1901-1913, p. 216-217.

Radvilų Aukščiausiosios komisijos tvirtinamųjų aktų ir dekretų knygos; einamųjų reikalų ir dekretų protokolų; ordinarinių rejestrų bylų apyrašas Nr. 1

Iš naujo patyrinėti ir pertvarkyti Senuosius aktus imtasi, norint ištaisyti I. Sprogio ir N. Gorbačevskio kataloguose pastebėtus bylų aprašymo trūkumus ir netikslumus. Pirmasis pertvarkymų etapas apėmė LDK įstaigų fondų pirmųjų apyrašų kūrimą. 2020 m., sudarant fondo Nr. 12 (SA) „Radvilų Aukščiausioji komisija“ apyrašą Nr. 1, buvo atlikti šie darbai:

- 1) bylų kiekio, fizinės būklės patikrinimas;
- 2) bylų priklausymo fondui nustatymas;
- 3) dokumentų tikslų chronologinių ribų nustatymas;
- 4) bylų antraščių lietuvių ir rusų kalbomis sudarymas;
- 5) naujų numerių suteikimas apskaitos vienetams.

Sudarytame Radvilų Aukščiausiosios komisijos fondo Nr. 12 (SA) naujame apyraše Nr. 1 kiekviena iš 6 į I. Sprogio katalogą įrašytų bylų gavo naują apskaitos numerį, tačiau šalia lieka nurodyti ir ankstesni I. Sprogio ir N. Gorbačevskio katalogų numeriai.

Radvilų Aukščiausiosios komisijos fondo Nr. 12 (SA) apyrašo Nr. 1 knygas galima suskirstyti pagal dokumentų pobūdį. Tai tvirtinamųjų aktų ir dekretų knyga; einamųjų reikalų ir dekretų protokolai; taip pat ordinarinių bylų rejestrų. Dokumentų chronologinės ribos 1768-1783 m.

Vienintelę išlikusią Radvilų Aukščiausiosios komisijos apyrašo Nr. 1 tvirtinamųjų aktų ir dekretų knygą sudaro 19 tvirtinamųjų aktų ir 21 dekretas (komisijos sprendimas). Tvirtinamieji aktai komisijos darbe atliko dokumentų-priedų vaidmenį. Jie buvo reikalingi teisiškai pagrįsti besibylinėjančių pusių finansines pretenzijas. Dekretuose įrašyti nagrinėjamų bylų turinys, eiga ir skelbiami komisijos nuosprendžiai.

Atlikus fondo Nr. 12 (SA) apyrašo Nr. 1 bylų fondavimą jame nefondinių bylų nerasta. Dokumentų datų, fizinės būklės arba sudėties ypatybės yra nurodytos apyrašo Nr. 1 lentelės pastabų skylyje. Visi Radvilų Aukščiausiosios komisijos knygoje esantys dokumentai yra parašyti lenkų kalba. Tvarkant pirmą apyrašą, sudarytos naujos bylų antraštės lietuvių ir rusų kalbomis, tiksliau nustatytos bylų chronologinės ribos ir lapų kiekis.

Iš viso į fondo Nr. 12 (SA) Radvilų Aukščiausiosios komisijos knygų apyrašą Nr. 1 įrašyti 6 apskaitos vienetai, kurių chronologinės ribos 1768-1783 m.

Informacijos ir sklaidos skyriaus
vyriausiasis archyvistas

Aleksandr Baniusevič

I. ИНФОРМАЦИЯ О ФОНДООБРАЗОВАТЕЛЕ

В истории Речи Посполитой были случаи, когда судебные функции выполняли административные учреждения. Таким учреждением была специальная комиссия, образованная в 1768 г. решением сейма Речи Посполитой. Она была создана для решения дел князей Кароля и Иеронима Радзивиллов с кредиторами, держателями и администраторами имений. Так как деятельность комиссии непосредственно связана с одним из влиятельнейших родов знати Великого Княжества Литовского (далее -ВКЛ) – князьями Радзивиллами, то обязательным является обсуждение личности главного „фигуранта“ следственных дел этой комиссии – князя Кароля Радзивилла.

Кароль Станислав Радзивилл по прозвищу Пание Коханку (на польском яз. „Panie Kochanku“) родился 27 февраля 1734 г. в Несвиже, на территории современной Белоруссии. Отцом Кароля был Михаил Казимир Радзивилл Рыбонька, принадлежавший несвижской линии рода князей Радзивиллов, а его матерью была известная польская писательница княжна Францишка Урсула Вишневецка. Михаил Казимир Радзивилл являлся одним из знатнейших и богатейших магнатов ВКЛ. Ему принадлежали несвижская ординация в Белоруссии и олыцкая ординация в Западной Украине. Ординациями назывались земельные владения магната, которые после его смерти переходили к старшему сыну как неделимое и неотчуждаемое имущество. Отец Кароля владел тысячами гектаров пахотной земли, десятками местечек, тысячами крепостных крестьян. Доходы получаемые с этих ординаций были равны годовому доходу в казну ВКЛ.

Кароль Радзивилл своё детство провел в Несвижском замке, где был роскошный дворец с богатой библиотекой, располагавшей коллекцией редких и ценных книг и рукописей. С юных лет Кароль вместо учёбы предпочитал охоту и развлечения. Он, как и его брат близнец Януш, являлись единственными наследниками Михаила Казимира Радзивилла Рыбоньки, поэтому родители их всячески баловали и потакали ихним слабостям. Как писал один из придворных юного князя: „когда Кароль хотел – он учился, когда не хотел – не учился“.

Три года Кароль проучился в Несвижской иезуитской коллегии, но до пятнадцати лет практически не умел читать. Тогда один из учителей юного Радзивилла попытался особым образом научить его различать буквы. Зная страсть юноши к охоте, он писал буквы на табличках, а потом говорил своему ученику, чтобы он стрелял в ту или иную букву из мушкета.

В 1750 г. после кончины брата Януша, Кароль стал единственным наследником огромного состояния несвижских Радзивиллов. Он был малообразованным человеком, но при этом лелеял большие политические амбиции. Благодаря протекции отца в 1752 г. на сейме Кароля избрали великим литовским мечником, в 1754 г. он получил патент на чин генерал-майора, а в 1755 г. стал маршалкой Главного трибунала ВКЛ.

Стремительной политической карьере Кароля Радзивилла сопутствовали неудачи в личной жизни. Вняв уговорам отца, он в 1753 г. женился на Марии Каролине Любомирской, которая была племянницей и подопечной коронного гетмана Яна Клеменса Браницкого. Сразу же после бракосочетания молодые не поладили и стали жить отдельно, а бракоразводный процесс длился четыре года до 1760 г., когда получив разрешение папы римского, супружеская пара развелась. Как компенсацию за приданое и алименты Кароль Радзивилл бывшей жене выплатил 228000 польских злотых.

После женитьбы Кароль, избавившись от контроля отца, перебрался в отдельную резиденцию. Там он организовывал балы, банкеты, охоты и всякие вульгарные увеселения и кутежи, в которых участвовало огромное число гостей. Щедрый и гостеприимный князь „Пане Коханку“ приобрёл много сторонников и поклонников. Особенно его почитало мелкое и среднее дворянство. Разгульный образ жизни постоянно требовал большого вливания наличных денежных средств, поэтому князь всё глубже влезал в долги. Политические оппоненты за глаза его называли пьяницей и особой с ограниченными умственными способностями, который своим разгульным поведением порочит себя и честь государственных чинов.

В 1762 г. после смерти отца, Кароль Радзивилл получил права на владение несвижской ординацией, а его несовершеннолетний брат Иероним стал его подопечным. Князь дальше успешно продолжал политическую карьеру. В 1759 г. он был назначен генерал-лейтенантом войска ВКЛ, а в 1762 г путём подкупа и политических договоренностей от первого министра Речи Посполитой Генриха Брюля выхлопотал должность виленского воеводы.

В 1763 г. после кончины короля Августа III Сакса довольно благоприятная для Кароля Радзивилла политическая конъюнктура кардинально изменилась. В сейме разгорелась яростная политическая борьба между партией *Фамилии* влиятельных князей Чарторыйских, которых поддерживала Россия, и “республиканской“ группировкой князей Потоцких и других крупных магнатов, в том числе и Кароля Радзивилла, склонных к союзу с Пруссией. В итоге королём Речи Посполитой был избран фаворит российской императрицы Екатерины Второй Станислав Август Понятовский, а Радзивилл, оказавший новому королю

вооруженное сопротивление, попал в опалу и был вынужден срочно уехать в Турцию, а потом в Австрию.

16 августа 1764 г. декретом организованной князьями Чарторыйскими Литовской конфедерации „за преступные и безбожные действия“, Кароль Радзивилл был смещён с должности виленского воеводы, а на его владения наложен секвестр (арест). Князя приказано арестовать и заключить в Слуцкой крепости. На его содержание выделено 40000 злотых в год. Частное войско Радзивилла – милиция должна была быть расформирована, артиллерия конфискована, а княжеские придворные, совершившие уголовные преступления, строго наказаны.

Для управления всеми арестованными в Литве имениями, фольварками и др. имуществом были назначены кураторы. Это были активные члены партии *Фамилии*: литовский подканцлер Антоний Пшездецкий, литовский канцлер Михаил Чарторыйский, виленский епископ Игнатий Масальский, великий литовский гетман и виленский каштелян Михаил Масальский, а также клецкий ординат Иозеф Радзивилл. Им также была поручена опека брата Кароля Радзивилла - Иеронима и его сестёр. Назначенные чиновники обязаны были провести люстрацию принадлежащих Радзивиллу имений – то есть проверить и описать всё их имущество, а полученные с этих владений доходы употреблять на свои нужды или нужды других сторонников партии Чарторыйских. В помощь кураторам были назначены 9 комиссаров, которые должны были им помочь инвенторизовать имущество имений. Попавшие под контроль кураторов владения Кароля Радзивилла стали объектом законных и незаконных претензий. Для финансового состояния князя возникла серьёзная угроза.

Будучи в эмиграции Радзивилл активно добивался получения амнистии и возвращения на родину. Ему было разрешено вернуться с условием, что он вернёт все долги и добровольно откажется от должности виленского воеводы. Князь не принял эти требования и завязал связи с высшими чиновниками России. В своих письмах к русскому послу в Варшаве князю Никите Панину Радзивилл писал, что „он с радостью вернулся в русло пророссийской политики“, выражал покорность и преданность российской императрице Екатерине Второй, просил „отдать свою судьбу в милостивые руки Её величества“. За помилование и отмену декрета Литовской конфедерации за 1764 г. князь пообещал выполнять все требования русских политиков, особенно по актуальным для них вопросам получения равных прав дисидентам (православным) Речи Посполитой и возвращения в Россию беглых крепостных крестьян. Бывшие у руля власти Чарторыйские медлили выполнять русские требования.

28 февраля 1767 г. Кароль Радзивилл подписал продиктованную ему декларацию, в которой он выразил полную верность и послушание российской государыне и её политике. Он согласился иметь в своей свите уполномоченного русского офицера, который передавал бы ему указания петербургского двора.

Возвращение Радзивилла в политическую жизнь Речи Посполитой императрица Екатерина Вторая надеялась применить как рычаг давления на короля Станислава Августа и „Фамилию“ Чарторыйских и заставить их быть более сговорчивыми в отношении русских интересов. 3 июня 1767 г. Кароль Радзивилл из Дрездена в сопровождении русского военного конвоя прибыл в Вильно, где его с овациями встретили толпы горожан. Князь сразу же присоединился к Генеральной конфедерации ВКЛ, которую организовал Станислав Бжостовский. 23 июня 1767 г. Кароль Радзивилл был избран маршалкой Радомской конфедерации. Обе упомянутые конфедерации были военно-политическими объединениями магнатов и дворян Польши и ВКЛ, ставших на защиту „древних шляхетских прав“ против намерений короля Станислава Августа укрепить свою власть.

5 июня 1767 г. Генеральная конфедерация ВКЛ своим декретом сняла арест с имений Кароля Радзивилла, но князь не получил полного контроля над ними. Вопросы его долгов кредиторам и на неблагоприятных условиях отданных под залог имений должен был решить намеченный в Варшаве на осень 1767 г. экстраординарный (внеочередной) сейм Речи Посполитой.

Кароль Радзивилл на короткое время посетил Несвиж, где дал указания администрациям имений несвижской, слуцкой и копыльской ординаций подготовить финансовые отчёты и начать их люстрацию. Своим генеральным ревидентом – чиновником, уполномоченным проводить финансовую ревизию имений князь назначил немца Кароля Доната, который раньше был его комиссаром, ответственным за сплав леса в Кёнигсберг и Ригу.

13 июля 1767 г. в Вильно Донат получил инструкцию князя, регламентирующую порядок проводимой ревизии и универсал, подтверждающий его как ревидента полномочия. По инструкции ему было указано визитировать все владения Радзивилла в ВКЛ переписать и подсчитать весь урон и потери, нанесённые кураторами во время правления *Фамилии* Чарторыйских. Ему также было приказано, проверять дворовые кассы и собирать наличные деньги для княжеской милиции.

Посетив имения слуцкой ординации, 25 сентября 1767 г. Донат представил Радзивиллу свой отчёт. В нём он указал, что финансовое состояние имений и фольварков является плачевным, в дворовых кассах почти нету наличных денег, а как дополнительный

источник доходов предложил увеличить экспорт леса, щетины и конопли в Кёнигсберг и Ригу.

Сумму ущерба, нанесённого князю за 1764-1766 гг, Донат сосчитал и разделил на три части: из-за деятельности конфедерации – 2300000, по вине кураторов – 1300000, долги арендаторов имений – 1400000 злотых.

Несмотря, что Радзивилл послушно выполнял указания русских дипломатов, ему они до конца не доверяли. В письмах Н. Репнина и Н. Панина князь характеризуется уничижительными эпитетами – медведь, болван, кукла. Они считали, что князь не имеет собственного мнения и находится на поводке у своего окружения.

Посол Н. Репнин организовал встречу Радзивилла и его главного политического оппонента– канцлера князя Михаила Чарторыйского и срежиссировал их „публичное примирение“. Как вознаграждение – „за служение государственному делу“ Каролу Радзивиллу и его несовершеннолетнему брату Иерониму из казны Речи Посполитой решено выплатить 7346000 злотых компенсации, выплачивая её частями по 900000 злотых в год. Реально князь получил из казны всего 600000 злотых. Недовольный Радзивилл решил тайно вступить в переговоры с политической группировкой, готовившей конфедерацию против России.

5 октября 1767 г. в Варшаве начался экстраординарный сейм, который длился до 5 марта 1768 г. Кароль Радзивилл был избран маршалкой этого сейма. По поручению Н. Панина был принят закон „об учреждении верховных судов (*ultimae instantiae*) для решения дел князей Кароля и его несовершеннолетнего брата Иеронима Радзивиллов с разными гражданами Короны (Польша) и ВКЛ. На сейме были созданы две судебные комиссии: коронная и ВКЛ. Судьи - комиссары этих комиссий должны были решать дела Радзивиллов с кредиторами, держателями и администраторами имений о долгах, владении заложенными именными и их правового статуса и других финансовых претензиях. На рассмотрение этих комиссий было поручено передать все дела, которые ранее велись в других судах. Комиссии должны были начать свою деятельность спустя 12 недель после окончания работы сейма. Половина из 20 судей комиссии были уполномоченными Радзивиллом чиновниками, другая половина представляла интересы кураторов и кредиторов.

Официально комиссия называлась Верховным судом (*ultimae instantiae*), но позже её стали называть **Радзивилловской высшей комиссией**. Ею руководил президент (председатель) смоленский епископ Гавриил Водзинский и вице-президент (заместитель) трокский хорунжий Стефан Ромер. В комиссии уполномоченными Радзивиллом комиссарами были оршанский подстаростий Головчич, ошмянский мечник Сорока, дусьмянский староста Козелл, полковник Пашковский и др. Защищать интересы кредиторов

в комиссии были выбраны: инстигатор ВКЛ Хмара, упитский подкоморий Лепарский, волковыский подкоморий Быховец, жмудский хорунжий Гелговд, лидский хорунжий Нарбут и др.

28 февраля 1768 г. была создана Барская конфедерация. Её целью была борьба с Радомской конфедерацией, против усиления влияния России в Речи Посполитой, против её ставленника короля Станислава Августа Понятовского и „*Фамилии*“ Чарторыйских. Кароль Радзивилл тайно поддерживал связи с барскими конфедератами. В связи с началом военных действий между конфедератами и русской армией коронная Радзивилловская высшая комиссия, намеченная заседать в Львове, не смогла начать свою деятельность.

5 июня 1768 г. в Вильно произошло первое заседание Радзивилловской высшей комиссии. Публично присягнув, на заседании собрались пять чиновников: президент и две пары комиссаров, представляющие обе стороны судебного процесса. В первом заседании участвовали смоленский епископ Гавриил Водзинский, комиссары: Александр Ян Головчич, Игнатий Корсак, Иозеф Качановский и Иозеф Довнарлович. Документами комиссии ведали приглашенные писарь и регент Главного Литовского трибунала, которым было вверено в течении 6 месяцев внести эти документы в актовые крепостные книги Виленского земского суда. Большинство выбранных комиссаров были ставленниками Кароля Радзивилла, поэтому вначале часть дворян бойкотировала этот суд.

Комиссия рассмотрев только небольшую часть дел, 5 июля 1768 г. объявила о перерыве в работе до 1 июня 1769 г. Многие кредиторы и деятели партии Чарторыйских были недовольны деятельностью комиссии, поэтому слали жалобы на неё в Петербург. Тем временем Н. Репнин Радзивилловскую высшую комиссию применял как рычаг давления на обе оппонирующие стороны.

Летом 1768 г. после интенсивных контактов с барскими конфедератами, Кароль Радзивилл открыто перешёл на их сторону. Его милиция вступила в бой с частями русской армии, которые вскоре заняли Несвиж и Слуцк. Резкая смена политического курса князя отразилась и на работе Радзивилловской высшей комиссии, которую указано возобновить только осенью 1769 г., а вскоре её деятельность полностью остановлена. Князь, опасаясь преследования, срочно уехал за границу.

В эмиграции Радзивилл провёл почти 10 лет, активно ища себе сторонников в борьбе с Россией и Чарторыйскими. Князь был постоянно обременён огромными долгами. Чтобы их вернуть, ему приходилось опять брать кредиты. В Западной Европе его векселя имели многие банкиры, купцы и аристократы. Мюнхенскому банкиру Пильграму Радзивилл заложил фамильную коллекцию драгоценностей. Несмотря на тяжелое материальное положение, князь продолжал вести беззаботный образ жизни, тратя огромные суммы денег

на разные увеселения. Равномерно уменьшалась и величина владеемых им земель, так как после Первого раздела Речи Посполитой на территории Российской империи оказались Себежское и Невельское графства, которые ему не удалось вернуть или получить за них надлежащую компенсацию. Радзивилл опять должен был добиваться милости Петербурга. В марте 1778 г. после объявления амнистии участникам Барской конфедерации, князь вернулся на родину.

1776 г. сейм Речи Посполитой принял закон, предусматривающий возобновление деятельности судов „*Ultimae instantiae*” или так называемой Радзивилловской высшей комиссии. Опять были сформированы две комиссии: коронная и ВКЛ. Комиссия ВКЛ должна была начать работу с 1 мая 1777 г., а местом её заседаний стал Новогрудок. Выбор Новогрудка как резиденции комиссии объясняется тем, что он был ближе белорусских владений Радзивилла. Президентом комиссии был выбран витебский каштелян Иозеф Прозор, а вице-президентом брестский каштелян Иозеф Быстрый. Они руководили коллегией судей, которая состояла из 36 назначенных комиссаров. В законе, где были перечислены все комиссары, не было указано какую из сторон – Радзивиллов или их кредиторов, они представляют. Сейм постановил, что все ранее принятые решения по делам Радзивиллов с кредиторами или кураторами отменяются и подлежат пересмотру.

12 августа 1777 г. в Новогрудке начала действовать нового состава Радзивилловская высшая комиссия. Её работа вскоре была остановлена, когда уполномоченные Радзивиллом лица стали требовать выполнения решений старой комиссии, принятых ещё в 1768 г. Этот спор рассматривал Постоянный Совет Речи Посполитой, который своей резолюцией от 28 апреля 1778 г. отклонил апелляцию Кароля Радзивилла. Радзивилловская высшая комиссия с перерывами действовала до осени 1783 г. Её работа шла вяло, было рассмотрено сравнительно немного дел потому, что участники процесса разными способами затягивали работу комиссии: уклонялись прибыть на судебное заседание, представить нужные документы и финансовые отчёты, дать свидетельские показания и др. Обе стороны тяжбы не доверяли решениям комиссии и часто их обвиняли в пристрастности.

Для ускорения процесса часть дел Радзивиллов с кредиторами было переданы другим судебным учреждениям. Так в компромиссарском суде мировым соглашением были урегулированы финансовые претензии Кароля Радзивилла с голландским банкиром Сатургусом, которому князь заложил Несвиж, Слуцк, Заблудов и свой дворец в Варшаве. Также мировыми соглашениями закончились и другие княжеские дела: в 1778 г. с виленским епископом Игнатием Масальским, в 1779 г. с Грабовскими, долгое время владевшими Миром, а в 1780 г. с великим гетманом литовским Михаилом Огиньским и Адамом Чарторыйским. В 1789 г. Кароль Радзивилл развелся со второй женой Терезой Каролиной

Жевуской, которой за полученное приданое должен был заплатить 150000 злотых компенсации.

С личностью князя Кароля Радзивилла связано много анекдотических историй. Когда его упрекнули, что привык жить по королевски, князь „Пане Коханку“ ответил, что „он живёт как Радзивилл – по радзивилловски, а король пускай живет как ему нравится“. Однажды во время бала, проходившего в середине лета, он убеждал гостей, что завтра наступит зима. Никто не поверил его словам, тогда на другое утро он ездил на санях по дороге посыпанной горами дорогостоящей по тем временам соли. В конце жизни долги князя составляли 50 миллионов злотых.

В 1790 г. Кароль Радзивилл умер, не оставив наследников. Его имущество унаследовавшим родственникам: Мацею, Михалу Иерониму и Доминику Иерониму Радзивиллам перешли долги Кароля и судебные иски с его кредиторами. Эти дела рассматривались до XIX века в разных судах и специально созданных комиссиях.

Дела в 1767-1783 гг. с перерывами действовавшей Радзивилловской высшей комиссии были перевезены в Вильно и переданы на хранение в архив Главного Литовского трибунала. Архив в то время находился в помещениях канцелярии Виленского земского суда. В нём хранились 2070 книг, большая часть которых была в плохом состоянии. Кроме документов трибунала и Радзивилловской высшей комиссии, ему принадлежали акты Духовного трибунала, Тарговицкой конфедерации, Литовской войсковой комиссии, Задворного ассесорского суда и других учреждений центральной власти.

В реестре дел, хранившихся в архиве Главного Литовского трибунала, составленном в 1823 г. регентом виленского земского суда Яном Зенковичем, упоминаются 6 книг Радзивилловской высшей комиссии. В 1842 г. при статистическом комитете Виленского губернского правления была создана временная комиссия из четырёх служащих, перед которой была поставлена задача в течении одного года проверить книги, хранившиеся в архиве трибунала, выбрать и переписать из них наиболее ценные с научной точки зрения документы и подготовить их к печати. В 1843 г. в Вильно была издана книга, составленная этой комиссией, в введении которой также упоминаются 6 книг Радзивилловской высшей комиссии.

II. СОЗДАНИЕ ФОНДА И ЕГО СТРУКТУРА

Сведения о фонде

2 апреля 1852 г. император России Николай I издал указ „об учреждении в Киеве, Витебске и Вильно центральных архивов древних актов“. Согласно этому указу, в

Виленском центральном архиве древних актов, которое курировало министерство народного просвещения Российской империи должны были быть собраны все документы, составленные до 1799 г. Директором архива был назначен Никита Горбачевский. Для нужд учреждения из государственной казны выделено 2300 рублей.

Виленская палата гражданского суда, в ведении которой находился архив Главного Литовского трибунала с августа 1852 г. по апрель 1859 г. передал Виленскому центральному архиву древних актов 6662 книги и 74 подлинные привилегии, в том числе также и 6 книг Радзивилловской высшей комиссии. Все дела были получены в переплёте с пронумерованными листами, но непрошнурованные и без печатей.

В 1872 г. Н. Горбачевским была издана опись-каталог дел, находящихся в Виленском центральном архиве древних актов. В него были внесены 18243 дела. Радзивилловская высшая комиссия в каталоге проходила как отдельная группа дел, имевшая 6 единиц (Гор. № 5864-5869). Н. Горбачевский все дела назвал актовыми книгами. Самым древним являлся документ с 1768 г., самым поздним с 1778 г. Каждое дело получило инвентарный номер, были указаны хронологические рамки документов и количество листов.

В 1906 г. был издан частично усовершенствованный каталог древних актов Ивана Спрогиса, в котором Радзивилловская высшая комиссия проходила также как отдельная группа дел, имевшая 6 единиц (Спр. № 5826-5831). Каждому делу на русском языке был составлен короткий заголовок. И. Спрогис точнее распределил дела по типу документов: на актовую крепостную и декретовую книгу; поточные и декретовые протоколы, а также ординарные реестры. Каждое дело получило новый инвентарный номер, точнее были указаны хронологические рамки документов и количество листов. Каталоги Н. Горбачевского и И. Спрогиса, несмотря на их недостатки, широко вошли в научный оборот.

В XX в. прошедшие мировые войны и оккупации болезненно отозвались на судьбе Виленского центрального архива древних актов. Он несколько раз был вывезен за границу. Немало дел потерялось или оказалось в архивах соседних государств. После второй мировой войны дела Виленского центрального архива древних актов перешли в ведение центрального государственного архива Лит.ССР. В 1946 г. Архивное управление Лит.ССР получило указание Главного Архивного управления при МВД СССР о взятии всех архивных фондов на учёт и присвоении им номеров. Выполняя это указание, в 1948-1951 гг. фонду „Радзивилловская высшая комиссия“ был присвоен № 12.

1 января 1957 г. в Вильнюсе был учрежден центральный государственный исторический архив Лит.ССР, в который из центрального государственного архива были переданы Древние акты, в том числе и фонд № 12 „Радзивилловская высшая комиссия“. В фонде № 12 была одна опись. Печатный каталог И. Спрогиса использовался как опись № 1.

В 1983 г. в центральном государственном историческом архиве Литвы была проведена проверка наличия и состояния дел фонда № 12 „Радзивилловская высшая комиссия“. В результате проверки установлено, что в группе дел каталога И. Спрогиса № 5826-5831 (6 единиц хранения), который использовался как документ учёта, оказалось в наличии 6 дел. Проверка подтвердила соответствие фактического количества дел количеству принадлежавших фонду дел.

В 2020 г. была составлена новая усовершенствованная опись № 1 фонда № 12 „Радзивилловская высшая комиссия“, по которой было учтено 6 дел.

Итого в фонде № 12 „Радзивилловская высшая комиссия“ имеется 6 единиц хранения, хронологические рамки которых охватывают 1768-1783 гг.

Первая опись фонда № 12 „Радзивилловская высшая комиссия“

Недостатки и неточности в описании дел каталогов И. Спрогиса и Н. Горбачевского явились стимулом для исследований Древних актов. При составлении в 2020 г. новой описи № 1 фонда № 12 „Радзивилловская высшая комиссия“ были проведены следующие работы:

1. проверка наличия и физического состояния дел;
2. фондирование;
3. уточнение хронологических рамок документов;
4. составление заголовков дел на литовском и русском языках;
5. перешифровка дел.

В результате проверки установлено, что в первой описи фонда № 12 „Радзивилловская высшая комиссия“ имеется в наличии 6 единиц хранения. Все дела в новосоставленной описи № 1 получили новые инвентарные номера. Рядом указаны и старые шифры каталогов И. Спрогиса и Н. Горбачевского.

Книги первой описи фонда № 12 „Радзивилловская высшая комиссия“ условно можно разделить по типу документов. В неё входят актовая крепостная и декретовая книга; поточные и декретовые протоколы; а также ординарные ресстры. Хронологические границы документов дел 1768-1783 гг.

Единственная актовая крепостная и декретовая книга описи № 1 „Радзивилловская высшая комиссия“ состоит из 19 крепостных актов и 21 декрета (решения комиссии). Крепостные акты в работе комиссии играли роль документов-приложений. Они были нужны для юридического обоснования финансовых претензий тяжущихся сторон. В декретах излагались суть и процесс дел, выносились по ним решения комиссии.

При составлении описи № 1 фонда № 12 „Радзивилловская высшая комиссия“ нефондовых дел в ней не обнаружено. Особенности дат документов, физического состояния и состава дела указаны в таблице первой описи, в колонке „примечания“. Все документы Радзивилловской высшей комиссии написаны на польском языке. В новоусовершенствованной описи № 1 также составлены новые заголовки дел на литовском и русском языках, точнее указаны хронологические рамки документов и количество листов.

Всего в описи № 1 фонда № 12 „Радзивилловская высшая комиссия“ имеется 6 единиц хранения, хронологические рамки которых 1768-1783 гг.

Отдел распространения информации

Старший архивист

Александр Банюевич

